

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του
Σ. Α. Κουμανούδη

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.351](https://doi.org/10.12681/er.351)

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (1979). Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του Σ. Α. Κουμανούδη. *The Gleaner*, 15, 1–10.
<https://doi.org/10.12681/er.351>

ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΣΑΥΡΙΣΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

Ἐκ τῶν κατάλοιπα τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, τὰ ὁποῖα κατατέθηκαν πρόσφατα στὴν Ε.Β.Ε., δημοσιεύω ἐδῶ ἓνα κείμενο, ποὺ τὸ νομίζω κατάλληλο γιὰ νὰ δείξει καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ἐκλεκτοῦ ἐκείνου λογίου καὶ τὴν ποιότητα τῶν κρίσεών του. Τὴν παρουσία συμπληρώνω μὲ ὀλίγες παρατηρήσεις, ὅσες ἔκρινα ἀπαραίτητες γιὰ νὰ λάβει ἀφορμὴ ὁ ἀναγνώστης νὰ προσέξει χαρακτηριστικὲς μορφὲς ἀπὸ τὴν λογιουσύνη στὰ ἔσχατα τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας¹.

Τὸ κείμενο

Ποῖοι ἄρα γε ἱκανοὶ τῆς Ἑλλάδος ἄνδρες καὶ φιλοπάτριδες ἢ ἄμωμοι τὸν χαρακτῆρα δὲν περιῆλθον εἰς τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων;

Ὁ Μωραΐτινης

ὁ Φίλιππος Ἰωάννου

ὁ Διομήδης Κυριακοῦ

ὁ Ἀσώπιος

ὁ ἐν Ἀργεὶ Σπηλιάδης

ὁ Ε. Σίμος

ὁ Π. Χαλκικόπουλος

ὁ Τσιόρτζ

Ἄλλ' ἐκ τούτων ὁ μὲν Τσιόρτζ καὶ ὁ Ἀσώπιος θὰ σύρονται ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους των καὶ οὐδὲν ἴδιον θὰ πράξωσιν ὁ Σπηλιάδης εἶναι διαβεβλημένος ἐπὶ Ρωσισμῶν ὁ Μωραΐτινης ἂν ἐλαμβάνετο Ὑπουργὸς θὰ ἔστερεῖτο τὸ Ἐφετεῖον τῆς ἐνεργείας του καὶ δὲν πρέπει τοὺς μερικὸν κλάδους τῆς τοῦ κράτους διοικήσεως νὰ παραλύωμεν ἀπερισκέπτως. Μένουν λοιπὸν 5 περίπου ἐκ τῶν ἄνω 9 οὗτοι δὲν ἀκοοῦσιν εἰς ἐνός

1. Τὸ κείμενο ἔχει καταταχθεῖ μὲ τὰ στοιχεῖα φ. 36. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν φίλο ἐπιμελητὴ τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ε.Β.Ε. Παναγιώτη Νικολόπουλο καὶ τὸ ἐκλεκτό του ἐπιτελεῖο γιὰ ὅλες τὶς διευκολύνσεις τὶς ὁποῖες μοῦ παρέχει στὶς ἐρευνές μου στὸ ἀρχεῖο Κουμανούδη.

ὕπουργεῖον πλήρους συγκρότησιν. Καὶ ἐξ αὐτῶν δὲ ὁ Φ. Ι. ὡς ἐγὼ γνωρίζω βραδύτατος εἶναι εἰς τὰς σκέψεις καὶ πράξεις καὶ οὔτε ἀπόσιτος τῇ παρὰ τῶν ἄλλων κολακείᾳ. Μένουν λοιπὸν 4. Λοιπὸν παρὰ τὸ μὴ προσληφθῆναι 4 ἄνδρας εἰς τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν κακοδαιμονεῖ ἢ πατρίς; Οὐ πείθομαι. Ἐγὼ βλέπω, ὅτι ἤδη πολλοὶ προσελήφθησαν ἐκ τῶν νομιζομένων ἱκανῶν καὶ ἐναρέτων καὶ ὁμοῦ οὐχ ἦττον τὰ πράγματα βαίνουν ὁμοίως. Ρητέον λοιπὸν ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν πταίει· ἀλλ' ὅτι τὸ ἔθνος ἀσθενὲς εἰσέτι ὃν δὲν παρήγαγε πολλοὺς καὶ ἱκανοὺς καὶ ἐναρέτους, ὥστε νὰ γίνηται ἢ ἐκλογὴ εὐκόλος. Δὲν ἀροῦμαι ὅτι ἴσως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι παρὰ τοὺς ρηθέντας ἱκανοί, ἀλλὰ λανθάνουσιν ἢ δὲν ἔχουν ὄνομα γνωστὸν ἐν τῷ ἔθνει ἢ εἶναι μονομερεῖς· ὁ Γ. Μανροκορδάτος λ.χ. ἔχει γῶσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ ἤθελε τὰ κάνει ὅλα Βυζαντινὰ καὶ δὲν συμφέρει· ὁ Ι. Σοῦτσος εἰς τὰ ἐσωτερικὰ νὰ τεθῆ· ἀλλὰ θεωρεῖται νάπας καὶ αὐτὸς καὶ ραδιοῦργος ὡς τινες λέγουσιν. Ἴδου δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πόσοι ἐκτὸς τῶν φουστανελλάδων τῶν ἀρχαίων προσελήφθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον καὶ οὐδὲν σχεδὸν προὔργου ἐποίησαν.

Τρικοῦπης	Κορφιωτάκης
Ἄλ. Μανροκορδάτος	Χρηστακόπουλος
Ζωγράφος	Ἀμβροσιάδης
Κολοκοτρώνης	Σ. Μήλιος
Σπυρ. Βάλβης	Σοῦτσος
Κ. Προβελέγιος	Κανάρης
Ι. Λαμιανὸς	Ροῦφος
Π. Καλλιγᾶς	Καλλιμεριᾶς
Π. Ἀργυρόπουλος	Κουντουριώτης
Μ. Ποτλῆς	Χρηστίδης
Σ. Πήλληκας	Λόντος
Α. Ραγκαβῆς	Γλαράκης
Χριστόπουλος	Πολυζωΐδης
Καλὸς	Σχινᾶς
Δόσιος	Σπανιολάκης
Κουμονδοῦρος	Σιλίβεργος
Κεχαγιᾶς	Σκαλιστήρης
Βουδούρης	Σμόλεντζ
Ρῆγας	Μιαούλης
Μελετόπουλος	Καλλέργης

<i>Zygomalās</i>	<i>Βούλγαρης</i>
<i>Ἀντωνόπουλος</i>	* <i>Κωλέττης</i>
—	* <i>Τσαβέλλας</i>
<i>Θεοχάρης</i>	* <i>Νοταράς</i>
<i>Ράλλης</i>	

Ἐξ ὧν ἡ *Μανούσης* νὰ γίνῃ ὑπουργός; ἀλλ' εἶναι *Wetterfahne*. Ἔστω ὁμοῦς· λοιπὸν

Μανούσης
Διομήδης
Σίμος οἰκονομίας
Χαλικιόπουλος
Μωραϊτίνης δικαιοσύνης
Φίλιππος ἐκπαιδεύσεως

Ἴδου ὁποῦ δὲν συγκροτεῖται ὑπουργεῖον πλήρες διότι τί νὰ κάμῃς τὸν *Μανούσην* ἢ τὸν *Χαλικιόπουλον* ὑπουργοὺς τῶν ἐσωτερικῶν ἢ τῶν ἐξωτερικῶν ποῦ οἱ τῶν ναυτικῶν ἢ τοῦ στρατοῦ;

Ἐκ τῆς νέας γενεᾶς ὑπουργοὶ γενόμενοι ἀπὸ ἐνδεκαετίας κ' ἐδώθεν.

<i>Κ. Κωλοκοτρώνης</i>	<i>Χριστόπουλος</i>
<i>Κ. Προβελέγιος</i>	<i>Κουμμουνδοῦρος</i>
<i>Ἀντωνόπουλος</i>	<i>Ράλλης</i>
<i>Ν. Κορφιωτάκης</i>	<i>Σμόλεντις</i>
<i>Ι. Δαμιανός</i>	<i>Ζυγομαλᾶς</i>
<i>Π. Καλλιγᾶς</i>	<i>Μιαούλης</i>
<i>Μ. Ποτλῆς</i>	<i>Σκαλιστήρης</i>
<i>Π. Ἀργυρόπουλος</i>	<i>Θεοχάρης</i>
<i>Σ. Πήλληκας</i>	<i>Σιλήβεργος</i>
<i>Ραγκαβῆς</i>	<i>Ἀμβροσιάδης</i>

Ἄλλοι οὗτοι δὲν εἶχον ἀναμιχθῆναι εἰς τὰ τῆς ἐπαναστάσεως.

Σχόλια

Ἡ ἱστορία στὴν ὁποία διακονοῦμε ἔχει, κανονικά, φορεῖς τοὺς ἀνθρώπους, καί, μάλιστα, συνηθέστερα, τὰ ἄτομα. Ἄς μὴν μοῦ ἀντι-παρατηρηθῆ ἡ ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἔχει ἡ ἀτομικὴ παρουσία μέσα στὴν μακροδιάστατη ἱστορία. Πρῶτον, γιατί ὁ λόγος ἐδῶ δὲν εἶναι

γιὰ μακρο- ἀλλὰ γιὰ μικροδιάστατη ἱστορία. Δεύτερον γιὰτὶ ἡ μακροδιάστατη ἱστορία εἶναι κάπως σὰν τὶς γραμμικὲς ἐγγραφές τῶν μετρητῶν: κοιταγμένες ἀπὸ κάποια ἀπόσταση δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς γραμμῆς τραβηγμένης μὲ τὸ κοντύλι, καὶ μόνο ὅταν κοιτάξουμε προσεκτικὰ, διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κοντυλιὰ εἶναι καμωμένη ἀπὸ πυκνὲς βραχύτατες τεθλασμένες. Τέλος, γιὰτὶ ἡ πολὺ μικροδιάστατη ἱστορία ξεπερνᾷ καὶ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στὴν γήινη σφαῖρα, καταλήγει σὲ κάτι ποὺ ἔλεγαν τόσο περιέργω ἄλλοτε «φυσικὴ ἱστορία» καὶ παύει νὰ ἐνδιαφέρει τὸν ἱστοριογράφου.

Ὁ Σ. Α. Κουμανούδης, ἐπιγραφικὸς, λεξικογράφος, βιβλιογράφος, καί, ἐπάνω ἀπὸ ὅλα, ἀνθρωπιστής, ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὸ ἄτομο· ἀναφέρομαι στοὺς χαρακτηρισμοὺς του, ὅσους ἐσημείωσα ἐδῶ τώρα, ἀλλὰ καὶ σὲ μία σειρά ἀπὸ ἐκδηλώσεις του, ποὺ εἶχαν μείνει οἱ περισσότερες, ὡς τοὺς καιροὺς μας, στὴν ἀφάνεια: τὰ διάφορα στιχηρὰ ἢ πεζὰ κείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεδίωκε νὰ καθαρίζει τὴν σκέψη του ἢ τὸ θυμικὸ του, καὶ τὰ ὁποῖα εἶχε ἀφήσει σχεδὸν ὅλα ἀδημοσίευτα. Ἐπὶ αὐτὰ, ἕναν αἰσθητὸ ἀριθμὸ εἶχε παρουσιάσει πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια ὁ Νίκος Βέης²· ἀλλὰ σήμερα, ὅπου τὰ κατάλοιπα τοῦ Κουμανούδη ἔχουν ἐναποτεθεῖ στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, διαπιστώνουμε τὴν μεγάλη σημασία τὴν ὁποία εἶχαν γιὰ τὴ ζωὴ του οἱ ἐγγραφές αὐτές, ποὺ εἶναι πολλότατες καὶ ποικίλες. Ἐπὶ αὐτές, ἀποσπὸρι μιᾶς μεγαλύτερης μελέτης μου, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ ἰδεῖ ἄλλοῦ τὸ φῶς, ξεχωρίζω ὀλίγες τὶς ὁποῖες παρουσιάζω καὶ σχολιάζω, στὴν ἐλάχιστη ἀναλογία ποὺ μοῦ εἶναι μπορετό.

Πρόκειται ἀποκλειστικῶς γιὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα τοῦ καιροῦ του. Ἡ προσωπογραφία ἔχει στὴν Ἑλλάδα πολὺ ἀμεληθεῖ, καθὼς, ἀπὸ πολὺ παλαιότερα κιόλας χρόνια εἶχε περάσει στὴν ἀρμοδιότητα ἄλλων συλλογικῶν λειτουργιῶν, καὶ κατεξοχὴν τοῦ συναξαρίου. Ἐγκώμια πολλὰ ἐγράφθησαν γιὰ πρόσωπα ποὺ ἔπαιξαν κάποιον ρόλο στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, ἀλλὰ τὰ καθαυτὸ βιογραφικὰ μελετήματα, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐρμηνεύσουμε τὶς δράσεις τῶν προσώπων αὐτῶν, τὶς ἀντιδράσεις ποὺ μποροῦσε νὰ εἶχε ἕνας τρίτος ἐμπρὸς στὶς πρωτοβουλίες τους, αὐτὰ εἶναι τόσο σπάνια, ποὺ ὅταν θυμίσαι καενὶς τὸν Κοραῆ τοῦ Θερειανοῦ, νὰ δυσκολεύεται ἂν θέλει νὰ προχωρήσει σὲ ἕνα δεῦτερο ὄνομα. Καὶ βέβαια, μιλοῦμε ἐδῶ γιὰ ἕνα ὄριο, πάντως ὡς

2. Ἐρχεῖον τοῦ Θερακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τ. ΙΔ', 1947-1948, σσ. 305-347. Ἐπὶ τὴν σελίδα 336 ὡς τὸ τέλος, βιογραφικὸ σακρίφημα.

πρὸς τίς διαστάσεις. Στὴν ἄλλη ἄκρη, εἶναι οἱ ἀπλοὶ χαρακτηρισμοί, οἱ ὀλιγόλογες κρίσεις, πού, ὅταν ξέρομε ἀπὸ ποιὸν προέρχονται, μποροῦν νὰ προσφέρουν πολλὴ χρησιμότητα· κι ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα, ὅλο τὸ ἰδεατὸ πλῆθος τῶν μονογραφιῶν, τῶν σχεδαρίων, τῶν ὁποίων ἐπίσης εἴμαστε ὡς τοὺς καιροὺς μας στερημένοι. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ἀλλότριος ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ καὶ συγγραφικὰ αὐτὰ εἶδη, ἀλλὰ προσεκτικὸς ἐταστής καὶ κριτὴς τῶν συνανθρώπων του, λιγλόλογος καὶ συνοφρυωμένος, ὅπως θέλει νὰ δείχνει τὴν εἰκόνα του, σκεπάζοντας προσεκτικὰ τὴν θυμοσοφία του, εἶταν πολὺ κατάλληλος γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσει ἐπιγραμματικὲς μνῆμες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του. Ἡ μεγάλη δυσκολία στὴν ἀξιοποίηση τῶν κρίσεων αὐτῶν, εἶναι πού ἔχουμε ἀνεπάρκεια στὶς γνώσεις μας ἀναφορικὰ μὲ ἓναν μεγάλον ἀριθμὸ προσώπων ἀπὸ ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐκφρασθεῖ ἔτσι.

Ἄφησα πρὶν νὰ νοηθεῖ ὅτι δὲν εἶναι τὸ σύνολο τῶν κρίσεῶν του πού εἶχε μείνει στὴν ἀφάνεια. Στὴν πραγματικότητα, γνωρίζω ἓνα μόνον ἐπιγράμματὸ του, ἓνα δίστιχο, δημοσιευμένο ὅσο ἐκεῖνος ἐζοῦσε. Ἰσα ἴσα ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ μείνει ἀνοικτὴ μιὰ θύρα σὲ κάθε πιθανότητα· ἄλλωστε, στὴν τότε μικρὴ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, εἶταν γνωστὲς οἱ κάθε εἴδους στιχουργικὲς, αὐτοσχέδιες ἢ ἄλλες ἐπιδόσεις του. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ιδιόρρυθμὴ μορφή τοῦ Ζήση Σωτηρίου, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ εἶταν τρία: πατριωτισμὸς, φιλελευθερισμὸς, ἀνιδιοτέλεια. Ἀγκαλιὰ καὶ τὰ γράμματά του εἶταν λιγοστά, προέβαινε σὲ δημοσιεύσεις καὶ σὲ παλαιότερα χρόνια, ἀλλὰ ἰδίως στὰ μεταγενέστερα, μὲ ἔθνικὸ περιεχόμενο τὰ ὕστερα αὐτά. Τὸ πρόσωπο εἶναι πολὺ πάρα γνωστὸ ὥστε νὰ τὸν παρουσιάσει κανεὶς ἀναλυτικὰ μὲ τέτοιο τρόπο· ἐσημείωσα μόνον ὅ,τι μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐπιγράμματός πού τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Κουμανούδης· ἄς προσθέσω ὅτι καθὼς εἶταν ὁ Ζήσης Σωτηρίου διορισμένος φύλακας στὴν Ἀκρόπολη, ὁ Κουμανούδης θὰ εἶχε συνεχῶς ἐπαφὲς μαζί του:

*Ἄν ὅλοι ἐμμούμεθα τὸν Ζήσην Σωτηρίου
δὲν θὰ ἔχε χρεῖαν ἢ Ἑλλάς Ἐδρώπης Συνεδρίου³.*

3. Εἶναι πάντως δημοσιευμένο στὸ π. Ἐστία, Δελτίο τῆς 20 Ἰουλίου 1880, μὲ μικρὲς διαφορὲς. Ὁ Σωτηρίου εἶχε πεθάνει στὶς 17 τοῦ μηνός. Ὁ Ν. Βέης, ἔ.ἀ., σ. 308, τὸ δημοσιεύει ἀπὸ δύο χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν διακρίνομε ἂν εἶναι κανένα αὐτόγραφο. Περιέργως γράφει «συνεδρίας», καὶ σὲ σημείωση ὑποβάλλει: «ἴσως συνεδρίου».

“Ομως, από ἐδῶ καὶ πέρα ὁ δρόμος μας γίνεται ὁλοένα πιὸ δύσβατος· περνοῦμε στὴν ἀτομικὴ κριτικὴ, καὶ ὄχι στὴν γενικὴ καὶ ἀόριστη ἐπικριση μιᾶς κρατικῆς, ἢ, ἄς εἶναι καὶ μιᾶς ἐθνικῆς, πολιτικῆς: θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούσαμε νὰ ξέρουμε τὸ γιατί τῆς κάθε γνώμης τὴν ὁποία ἐκφράζει ὁ Κουμανούδης. Γιὰ τὸν Ζήση Σωτηρίου, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ζωὴ του καὶ ἀπὸ τὴν δράση του, καὶ ἀπὸ τὴν λαμπρὴ νεκρολογία τοῦ Δελτίου τῆς Ἐστίας, θέμα δὲν ὑπάρχει. Πρὶν ὅμως περάσω στὸ μακρὸ πεζὸ μας κείμενο, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσίαση ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸ τοῦ δημοσιεύματός μας τούτου, ἔχω νὰ σταματήσω σὲ ἓνα ἄλλο στιχηρὸ τοῦ Κουμανούδη, παρουσιασμένο κι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη, ἀθησαύριστο, νομίζω, ὡς τότε· σύντομο εἶναι τὸ στιχοῦργημα, νομίζω σκόπιμο νὰ τὸ ξαναδοῦμε ὀλόκληρο ἐδῶ⁴. Ἐπιγράφεται, καθὼς ἔκανε συχνὰ ὁ Κουμανούδης σ’ αὐτὰ τὰ «εἰς ἑαυτὸν», ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ἐγράφηκε:

Τῆ 24 Μαρτίου 1884

*Ἔτη ὄλα τριάκοντα κι ὀκτώ
ὄπου ζῶ στὰς Ἀθήνας
εἰς τεσσάρων ἀνθρώπων θανάτους
κατεχάρην καὶ εἶπα· καλὰ
5 ὄπου ἔλειψαν τέτοια μυαλά,
τέτοια ἦθη καὶ ἄμποτε δὰ
καὶ τὰ ταῖρια τους ὄλα νὰ λείψουν.
Τίνες ἦσαν οἱ τέσσαρες, τώρα,
ἄς σᾶς εἶπω, κ’ εἰπέτε με τότε
10 σεῖς ἂν δίκαιον εἶχα ἢ ὄχι.
Περικλῆς Σοφιανόπουλος πρῶτος,
βουλευτῆς Κλεομένης Αἰγίου
ἦτο δεύτερος, τρίτος δ’ ἀρροῦθμος
θὰ γραφῆ εἰς τοὺς στίχους ἐδῶ·
15 Χαράλαμπος Σακελλαοιάδης,*

4. ἔ.ἀ., σσ. 314-315. Κατέστησα καὶ ἐδῶ τὴν στίξην, κατὰ τὴν ἀντίληψή μου, κάπως εὐκρινέστερη. Ἀντιστάθηκα στὸν πειρασμὸ νὰ προβῶ σὲ διορθώσεις. Τὸ δημοσίευμα τοῦτο τοῦ Νίκου Βέη δὲν παρέχει ἐμπιστοσύνη ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλεια γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου· παρὰ τοῦτο, ὅμως, μὲ τρομάζει ἡ ἀυθαιρεσία τῶν διορθώσεων, καὶ ἀφήνω τὴν εὐθύνην στὸν ἀρχικὸ ἐκδότη, ὥσπου νὰ γίνει ἐπανέκδοση ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο. Τόσο προσεκτικὸς μετρικὸς ὅπως εἶταν ὁ Κουμανούδης μᾶς φαίνεται περιέργο νὰ ἔσπασε τὸν ἀνάπαιστο, καὶ χωρὶς λόγο, στοὺς στίχους 1, 17 καὶ 25· ἐκεῖ ὄπου εἶταν ἀπαραίτητο, στὸν στ. 15, ἀπολογεῖται.

καθὼς ἄρορθμος ἦτο καὶ ζῶν.
 Τετάρτιμος ἔρχετ' ἐδῶ
 καὶ Δημήτριος ὁ Πανταζῆς
 Ἄθηνῶν ὁ γνωστός κουφαρίδας.
 20 Ἐὰν βάλῃς εἰς τούτους ἀκόμη
 Ἀναστάσιον Γούδαν ὡς πέμπτον
 καὶ τὸν Τάσον Γεννάδιον ἔκτον,
 ἓνα ζῶντα καὶ ἓνα θανόντα,
 εἶπες ὅλαις ταῖς λέραις ὀρθῶς
 25 ὅπου ἔθρεψεν ὁ τόπος αὐτός.

Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει καὶ ἀναφορικά μὲ τὸ πεζὸ. Ὡραῖα τὸ λέει ὁ Michelet, ὅτι οἱ κρίσεις μας πάντοτε πρέπει νὰ χρονολογοῦνται· ἐκεῖνος τὸ λέει ἀπὸ πνεῦμα δικαιοσύνης πρὸς τοὺς κρινομένους, ἀλλὰ ἐμεῖς θὰ τὸ ἐπεκτείνουμε καὶ πρὸς τὸν κρίνοντα, γιὰ νὰ ξαναδοῦμε καλύτερα τὴν μορφή του. 24 Μαρτίου τοῦ 1884 εἶναι ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου Πανταζῆ· συγκεκριμένα, ἀπέθανε τὴν νύχτα τῆς 23 πρὸς 24. Μικρὴ τότε ἡ Ἀθήνα, ὁ Κουμανούδης ἐπληροφορήθηκε ἀμέσως τὸν θάνατο τοῦ παλαιοῦ Ἀθηναίου (δὲν ξέρω τί θὰ πεῖ κουφαρίδας), ἐξέτασε τὴν συνειδήσή του, καὶ ἔβαλε σὲ στίχους τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐλέγχου. Θαυμάζουμε τὴν ἀμεσότητα τῶν ἀντιδράσεών του. Ἄλλοῦ γράφω γιὰ ἓνα ἄλλο ἐρέθισμα, ἐκεῖνο πού τὸν ἔκανε νὰ γράψῃ τὸ σκληρὸ ἐπίγραμμα τοῦ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο: «εἶσαι Παπαρρηγόπουλε ὄχ' ἱστορίας συγγραφεύς/ἀλλὰ τῆς νεολαίας μας κολακικὸς διαφθορεύς». . .⁵ Ἐκεῖνο εἶναι τοῦ 1888, χρονολογημένο κι αὐτὸ μὲ ἀκρίβεια: 23 Ἰανουαρίου. 1880, 1888· αὐτὴ ἡ ἐμπειρία μοῦ δίνει τὴν πεποίθηση καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Πανταζῆ, καὶ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ χαράξω ἔτσι βαθύτερα ἓνα τυπικὸ σημάδι στὸν χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδη.

Ἡ πεζὴ ἐγγραφή πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, δὲν εἶναι χρονολογημένη. Γραμμένη ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο πού ἔζησε ἐπάνω ἀπὸ ὀγδόντα χρόνια, χάνει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀξία της, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὰ συμφραζόμενά της, νὰ ἐκφράσῃ τις ἐμπειρίες πού ἐπροκάλεσαν ἓναν τόσο μακρὸ καὶ ἐμπερίστατο στοχασμὸ. Κι ἐμᾶς, ἄλλωστε, αὐτὰ τὰ ἐξήγνα κάπου ὀνόματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα περνοῦν περισότερο ἀπὸ μία φορά, μᾶς φέρνουν στὴν πρώτη θεώρηση κάποια ἀμηχανία, κάποια ἀπορία. Εὐτυχῶς, ὅμως, τὰ στοιχεῖα ὅσα παρέχονται εἶναι

5. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη, ἔ.ἀ., σ. 308.

ἀρκετά για νά περισφίζουα από πολύ κοντά τόν χρόνο τῆς συγγραφῆς.

Βεβαίως, ἡ πρώτη φράση πού χτυπάει ἐνδεικτικὰ στά μάτια μας, ἀφοῦ μᾶς ἔχει ζαλίσει αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων καὶ αὐτὴ ἡ ἰδανικὴ κυβέρνηση, τὴν ὁποία θέλει νά στήσει, χωρὶς νά ξέρομε ἀν εἶναι ἓνα παιγνίδι τοῦ νοῦ, μία πρόσκληση ἐπιλέκτων ἔξω ἀπὸ κάθε ἔννοια χρόνου, βεβαίως, λέω, ἡ πρώτη φράση πού μᾶς δένει μὲ κάτι ὑπαρκτὸ, εἶναι ὅταν γράφει ὁ Κουμανούδης: «Ρητέον λοιπὸν ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν πταίει». Ἐπάντηση στὸν Τρικούπη, «Τίς πταίει;»; Ὁχι: ἀπλὴ συνάντηση παρομοίων προβληματισμῶν. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα πού ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, πού θὰ μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν στὴν διακυβέρνηση τῆς χώρας καὶ δὲν ἐχρησιμοποιήθηκαν, δύο, ὁ Διομήδης Κυριακοῦ καὶ ὁ Ἄλ. Μωραϊτίνης, ἔγιναν πρωθυπουργοί, καὶ δύο, ὁ Ε. Σίμος καὶ ὁ Π. Χαλκιοπούλου ἐγίναν ὑπουργοί, καὶ οἱ τέσσερις πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἄρθρου τοῦ Τρικούπη (29 Ἰουνίου 1874). Ἄλλωστε, πρὶν φθάσω στὰ θετικά, θὰ ἔλεγα ἀκόμη ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται ὁ Θ. Μανούσης, πού χαρακτηρίζεται Wetterfahne, δηλαδὴ ἀνεμοδούρα, ξεπερνᾷ τὴν ἔννοια ἑνὸς διαλεκτικοῦ παιγνιδιοῦ καὶ μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ σημεῖωμα τοῦτο εἶναι γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1858, πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μανούση.

Πρὸς τὴν ἴδια περίοδο, ἄλλωστε, μετὰ τὰ ἀποθετικά, μᾶς φέρνουν καὶ τὰ θετικά στοιχεῖα. Ἐναφέρομαι στὸν τελευταῖο πίνακα, μὲ τὰ εἴκοσι ὀνόματα, ἀπὸ Κολοκοτρώνη ἕως Ἀμβροσιάδη· γεννάει δύο προβλήματα, μὲ τὸν Ράλλη καὶ τὸν Θεοχάρη, ἀλλὰ τὸ πῶς μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ ἡ παρουσία τους στὸν πίνακα, δὲν ἔχει κἀν λόγο νά μᾶς ἀπασχολήσει: ἐκεῖνο πού μένει καθαρὸ εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοὶ εἶναι «ἐκ τῆς νέας γενεᾶς», καὶ ἔγιναν ὑπουργοὶ («ἀπὸ ἐνδεκαετίας κ' ἐδῶθεν»). Πάντως, οἱ δεκαοκτὼ ἔγιναν ὑπουργοὶ ἀπὸ τὰ 1847 καὶ πέρα ὡς τὰ 1858. Συνεπῶς, κρατώντας ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὸ ὄριο τῶν παλαιότερων διορισμῶν, 1847, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ὄριο τοῦ θανάτου τοῦ Θ. Μανούση, τὸ 1858, νομίζω ὅτι μπορούμε νά τοποθετήσουμε μὲ πολλὴ πεποίθηση τὴν ἐνδεκαετία ἀνάμεσα στὰ χρόνια αὐτά, 1847 καὶ 1858. Πρόκειται, δηλαδὴ, για τὴν ἐποχὴ «τῆς γενικῆς ἀπελπισίας», ὅπως τὴν λέει, ἀκριβῶς, ὁ Π. Χαλκιοπούλου, μιλώντας για τὸ 1859.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, πολλὰ θὰ εἶχε κανεὶς νά παρατηρήσει, παρακολουθώντας τὸν σαραντάχρονο Κουμανούδη νά στοχάζεται ἐπάνω στὰ πολιτικὰ τῆς πατρίδας του. Ὀλίγα ἀπὸ αὐτά, ὅσα μᾶς βοηθοῦν για νά γνωρίσουμε τὸν χαρακτήρα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς νέας μας παιδείας, θὰ εἶχα κι ἐγὼ νά ἐπισημάνω ἐδῶ. Πρώτιστα,

σ' αὐτόν τὸν ἀνθρωπιστή, πὸ ἀναζητεῖ μὲ τὸ φανάρι τοὺς ἀνθρώπους ὅσοι θὰ μπορέσουν νὰ βελτιώσουν τὴν πολιτεία, καταλήγουμε σὲ μία στατιστικὴ θεώρηση τῶν φαινομένων: «Λοιπὸν παρὰ τὸ μὴ προσληφθῆναι 4 ἄνδρας εἰς τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν κακοδαιμονεῖ ἡ πατρίς; Οὐ πείθομαι». Διαλεκτικὰ, ἄλλωστε, παραμερίζει ἐνστάσεις καὶ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ συμπεράνει μία ὀργανικὴ αἰτία τοῦ φαινομένου.

Λειψανδρεία διαπιστώνει, καὶ μᾶς δίνει, μὲ τις παρατηρήσεις του, τὶς διαστάσεις τοῦ κακοῦ: ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα πρόσωπα ὅσα ξεχωρίζει (ἀπὸ τὰ ὅποια ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά, ἢ ὅσα ἀνακαλύπτουμε στὶς ἡμέρες μας, εἶναι στ' ἀλήθεια ὅτι μποροῦσε τότε νὰ ξεχωρίσει μέσα στὴν διανόηση τοῦ τόπου), τὰ περισσότερα ἐδοκιμάσθηκαν στὴν ἐξουσία. Ὁ Ἀσώπιος, ὅταν ὁ Κουμανούδης τὸν μελετᾷ, εἶναι κοντὰ στὰ ἑβδομηνταπέντε του χρόνια· ὁ Μανούσης θὰ πεθάνει μέσα στὸν χρόνο. Ἀλλὰ θαυμάζουμε τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐπιλογῆς του: Ἀσώπιος, Μανούσης, Χαλικιόπουλος, Σίμος. Οἱ ἄνθρωποι στοὺς ὁποίους σήμερα δουλεύουμε, ἄλλους γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ μορφὴ τους, ἄλλους γιὰ νὰ τοὺς βγάλουμε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια, εἶναι οἱ ἄνθρωποι του. Ὡστόσο, ἄς σημειωθεῖ καὶ τοῦτο, ἀπὸ τὴν λογιόσύνη, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἀναζητεῖ τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὅποια θὰ κάνει τὴν ἰδεατὴ κυβέρνησή του· γιὰ τοῦτο δὲν κατορθώνει νὰ ὀλοκληρώσει οὔτε ἓνα Ὑπουργεῖο: «ποῦ οἱ τῶν ναυτικῶν καὶ τοῦ στρατοῦ;».

Καὶ κάτι ἀκόμη: ἡ ἀνάγκη δὲν τὸν κάνει νὰ παραβλέψει τὶς κρίσεις. Αὐστηρὸς, «αὐστηρότατος», εἶταν τὰ ἐπίθετα πὸ τοῦ προσέγραφαν συνηθέστερα ὅσοι εἶχαν νὰ κάνουν μαζί του. Κάποιοι χαρακτηρισμοὶ του μᾶς βοηθοῦν νὰ δοῦμε τὰ πρόσωπα πὸ τὸν ἀπασχολοῦν. Ὁ Ἀσώπιος θὰ σύρεται ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους του· τὸ ξέρομε ἀπὸ τὰ τραβήγματα του μὲ τὸν Εἰρηναῖο. Ὁ Φίλιππος Ἰωάννου εἶναι ὑποκείμενος στὴν κολακεία καὶ «βραδύτατος εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὰς πράξεις». Ὁ Γ. Μαυροκορδάτος, ἔγινε κι ἐκεῖνος Ὑπουργός· σωστὰ διέβλεπε τὴν μελλοντικὴ πολιτεία του: «ἤθελε τὰ κάμει ὅλα βυζαντινὰ καὶ δὲν συμφέρει». Τέλος θὰ ἤθελα νὰ ξεκαθαρίσω τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μανούση: δὲν ψέγει τὸ ἦθος του· ἡ εἰκόνα τὴν ὅποια μεταχειρίζεται δὲν δηλώνει ὅτι ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντα τῆς στιγμῆς, ἀλλὰ ὅτι ἔχει κάτι ἐρασιτεχνικὸ πὸ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μένει σταθερὰ σὲ μία γραμμὴ ἐνδιαφερόντων. Πραγματικὰ, τὸ σκόρπισμα τοῦτο, πὸ τὸ παρουσιάζουν καὶ οἱ σπουδῆς του καὶ οἱ κατόπιν ἀσχολίες του, ἔβλαψε πολὺ καὶ τὴν συγγραφικὴ του παραγωγὴ καὶ τὴν ὑστεροφημία του.

Κ. Θ. Δημαρᾶς